

Повністю розділяємо думку В. Смолія про те, що Богдан Хмельницький – історична особа, оцінка якої не може бути однозначною. Він був однією з найвидатніших постатей в українській історії: відбиваючи загальнонародні інтереси, зробив справжній прорив у формуванні внутрішньої політики, згуртував в єдиний повстанський табір найрізноманітніші суспільні сили, організував і повів їх на повалення влади польської шляхти в Україні, стояв біля джерел створення Української держави. Однак нині, з висоти XXI ст., можна бачити непослідовність і половинчастість дій гетьмана, інколи нелогічність його вчинків, відсутність окремих ціннісних орієнтирів тощо. Однак усе це треба узгоджувати з контекстом тогочасної епохи – неоднозначної і суперечливої, де перепліталися старі й нові порядки, де все ще панував середньовічний світогляд і тільки зароджувалися суспільні явища, характерні для Європи XVII ст. В оточенні ворожих сил гетьманові доводилося маневрувати, йти на компроміси, часто відмовлятися від своїх планів і задумів. Однак генеральної лінії свого життя, глибокий сенс якої полягав у визволенні рідної землі від ненависного іноземного гноблення та створенні незалежної Української держави, Богдан Хмельницький дотримувався до останнього свого подиху.

1. Див.: *Документи Богдана Хмельницького.* - К., 1961. – С.28-30. 2. Там само. 3. *Архів ЮЗР. Т.4. – Ч.3. – С.438 – 439.* 4. *Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф.348. – Оп.І. – Спр.6751. – Арк.68.* 5. *Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – К., 1898. – Т.3. – С.72; Jarochowski K. Wielkopolska w czasie wojny szwedzkiej 1655-1657. – Poznan, 1884. – S.284.* 6. *Літопис Самовидця. Вид.2. – К., 1971. – С.25.* 7. Див.: *Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992.* 8. Там само. 9. *ЦДІА України у м. Києві. – Ф.1407. – Оп.І. – Спр.93. – Арк.1 – 5; Полное собрание законов Российской империи. Собр.1. – Т.1. – № 119. – С.311 – 314; Акты ЮЗР. – Т.Х. – С.477 – 484; Воссоединения Украины с Россией. – Т.3. – № 245. – С.560 – 565.* 10. Там само. 11. Там само. 12. Там само. 13. *Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654).* - К., 1940. - С.246, 247. 14. Там само. 15. *Літопис Самовидця. – С.75.* 16. *Акты ЮЗР. – Т.2. – № 3.* 17. Там само; – Т.9. *Примітки – № 2.* 18. Там само. 19. Там само. 20. Там само. 21. *Цит. за: Смолій В. Гетьман Богдан Хмельницький і його доба. – С.32.*

О.А. Матюхіна, Я.Я. Денісов

ЕТИКА ТА ВІЙСЬКОВІ ЧЕСНОТИ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ ЯК ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ УКРАЇНИ

© Матюхіна О.А., Денісов Я.Я., 2001

Розглянуто етику та військові чесноти запорізького козацтва як військового стану України, формування козацького кодексу честі, значення етосу козацтва в процесі державотворення.

The paper deals with ethies and military valour of Zaporizhia lossacks military units of Ukraine, the elaborating of lossack's codes of honour, the role of lossack etos in the proces of Ukrainian statebuilding.

Історичні умови України сприяли збереженню прошарку професійних воїнів як особливої верстви суспільства, особливої соціальної групи до кінця XVIII ст. Відсутність влас-

ної державності спричинила те, що в той час, коли в Європі створювались регулярні армії, головними і часто єдиними оборонцями України стали козаки, „вільні люди”, особливий військовий прошарок українського суспільства. Етнос сам себе захищав, віддаючи в козаки своїх кращих представників.

Головна функція козацтва – захист інтересів свого народу. Українське козацтво – невід’ємна частина історії України, важливий етап державної і культурної творчості народу. Це і особливий військовий стан, який виник в результаті злиття стихійного, всенародного самозахисту з регулярно-професійним військом, і один з найважливіших чинників державотворення. Саме об’єднання усіх верств населення України навколо козацького ядра зумовило відродження української державності в ХУІІ ст.

"Лиш тоді, як козаччина входить в союз з духовенством та сучасною інтелігенцією, тоді лише у неї появляється ясно сформульована програма і тоді вона стає оборонцем релігійних і національних інтересів українського народу. Борючись за віру, козаки тим самим обороняли і національні інтереси"[1].

Козацтво виросло з народу і само створило народ. М. Костомаров писав:

"У Південній Русі всі жадали бути козаками, тобто вільними людьми, всі шукали шляхів і засобів обернутися на козаків"[2].

Етика і військові чесноти козацтва сформувались як на основі рицарського етосу дружинників Київської Русі-України, так і на основі норм народної моралі. В той же час етика, військові чесноти козацтва, яке було еталоном, ідеалом дня українського народу, вплинули на норми народної моралі. Архетип землероба замінюється психологічним образом козака-воїна.

В думках, легендах, казках, літописах зі словом „козак”, „запорожець” завжди поєднується слово „лицар”. „Лицарська честь”, „лицарські подвиги” – характерні словосполучення, коли мова йде про козацтво. Рицарський етос як стиль життя, ієрархія цінностей були основою життя козацтва, тому сучасники і нащадки з повним правом говорили і писали про козацтво – „лицарі запорізькі”. Запорізька Січ була не тільки державою, але й своєрідним рицарським орденом зі своєю системою посвячення, взаємними правами і обов’язками, розпізнавальними знаками і символами, обрядовістю, спільною метою. Завдання ж авторів статті – проаналізувати етичні норми, чесноти, нормативні для військового стану України – козацтва, в першу чергу козацтва запорізького. Для періоду XV-XVIII ст. найбільше інформації знаходиться в думках, історичних піснях, легендах, літописах козацьких.

Провідна, засаднича чеснота, альфа і омега кодексу честі козацтва – вірність неньці-Україні, вірі християнській, бойовим побратимам, "січовому товариству".

Зрада віри, України або козацтва вважалась непростимим гріхом, карою за який могла бути тільки смерть (*Барабаш*). Вірність розумілась не просто як обов’язок, а як природний прояв щирої, безпосередньої відданості вірі, Батьківщині, як невід’ємна складова власного „Я”. Тобто вірність не чомусь зовнішньому по відношенню до козака, а вірність самому собі, своїй сутності, особистості. В думках, легендах простежується думка, що коли козак зраджує віру, то це вже і не він. Недарма в думі *Про Самійла Кішку* побусурманеного козака називають Лях Бутурляк – бо він вже й ім’я своє втратив.

Одним з головних завдань рицаря був захист християнства від „невірних”, захист церкви. В думках постійно звучить тема захисту церкви християнської. Козак іде не тільки шукати слави, але й „віру християнську захищати”. Відомий дослідник історії та звичаїв запорізьких козаків Д. Яворницький пише:

“Спонукувані релігійними почуттями, запорізькі козаки двічі на рік у мирний час вирушали пішки „на прощу”, тобто вклонитися святим місцям у монастирі: Самарський, Мотронинський, Києво-Печерський, Межигірський, Лебединський, Мошенський, першого разу восени, у вересні і жовтні, після звичних літніх занять – рибальства, конярства, скотарства, овочівництва й мисливства, другого разу – перед постом на масницю; в останньому випадку побожні паломники залишались у святих обітелях на весь піст аж до Пасхи і протягом цього часу постилися, сповідалися і причащалися”. [3]

Частина військової здобичі обов’язково віддавалась на церкви, про що згадується в думі *Про Самійла Кішку*.

Поняття вірності у козаків обов’язково включало відданість вірі православної. В думі *Смерть Корецького* князь з обуренням зустрічає пропозицію „гурського царя” відкритися від віри.

І у відомій історичній пісні *В Царьграді на риночку* легендарний Байда Вишневецький воліє мученицьку смерть, але не зраду віри.

Вірність „січовому товариству” нерозривно спліталась з почуттям дружби, бойового побратимства. В думках постійно наводиться таке звертання козаків один до одного, як „брате”, до отаманів – „батько”, отамана до козаків – „діти”. Такі форми звертання підкреслювали міцність козацького єднання, єдність війська козацького як великої родини. Більше за кровні шанувались узи побратимські. Козаки браталися в церкві перед священиком, даючи „заповітне слово”:

“Ми, що нижче підписалися, даємо від себе сей заповіт перед Богом про те, що ми – братове і з тим, хто порушить братства нашого союз, той перед Богом хай відповідь тримає і перед неліцемерним суддею нашим Спасителем. Вищенаписана наша обіцянка вищеписаних Федорів така: щоб один одного любити, незважаючи на напад з боку чи то наших приятелів чи неприятелів, але дивлячись на миродателя Господа; до сього постановили хмільного не пити, брат брата любити. В цьому братія підписуємось”. [4]

Найвищим, найдосконалішим і найшляхетнішим людським почуттям вважалася дружба. Вищим проявом дружби було побратимство. Така висока оцінка дружби – вище за кровні зв’язки, за кохання, сімейні узи – характерна для рицарського епосу з моменту його виникнення. Рицарство завжди сприймалось як особлива спільність, союз, орден людей однієї мети – оборони суспільства від зла, ворогів, захисту церкви, земних служителів небесної справедливості. Тому рицарському епосу, особливо в рицарській літературі, усній народній творчості притаманний певний аскетизм, служіння, свідоме відмова від багатьох земних благ – родини, багатства. Запорожці дотримувались звичаю парубкування, на Запоріжжя не допускалась жодна жінка. Хоча запорожці за межами Січі часто мали родини, нормою та ідеалом для запорожця було безсімейне життя.

Д. Яворницький пише, що несімейне життя козаків пояснювалось самим ладом Запорізької Січі, вимога ставити суспільні інтереси, інтереси „війська запорізького” беззастережно вище особистих, зрівняльний розподіл здобичі, фактична відсутність власності, крім зброї, одягу та коня. Тут ми зустрічаємо реалізовану на практиці ще одну норму лицарського епосу – зневажливе ставлення до багатства, накопичення майна. Від козака вимагалась щедрість – скупість гостро висміювалась (*Дума про Хвеську Ганджу Андібера*). І сім'ю, і багатство – козак вважає цінностями для людей звичайних, а не для лицарів, для яких слава – понад усе.

Сам козак – творець своєї слави. І мета життя ідеального козака, як і західноєвропейського лицаря, – слава, яка манить його з непереборною силою. В ній він бачить альфу й омегу свого життя. Це нестримне прагнення до слави, до самореалізації в героїчних подвигах, хоробрих до зухвалості, до відчайдушності, оспівується в багатьох думах, але найбільш яскраво, на думку авторів, в думі *Івась Удовиченко, Коновченко*.

Вступивши в козацьке військо, Івась першим рветься до бою з набагато чисельнішим супротивником і перемагає його. В думі проявляється атональне, „змагальне”, ігрове, якщо визначати введеним терміном Й. Хейзинга, ставлення до бою – козак іде в поле „погуляти”. Але ця „прогулянка” дорого коштує ворогові:

“Не багато Коновченко по долині Черкень погуляв, –
Самих найстарших п'ятсот чоловік лицарів під меч пускав,
Шести живіом піймав,
На аркан зв'язав,
Перед Філоненка,
Корсунського полковника,
Язика примчав”. [5]

У наступному бою, переоцінивши свої сили, молодий козак героїчно гине. Козаки ушановують молодого, відчайдушного героя. У цій думі постає опоетизований зразок життя козака, від першого усвідомлення свого прагнення до слави, подвигу, від відчуття в собі „сили богатырської” до бойових подвигів і славної загибелі в бою, посмертного вшанування з боку соратників. Автор думи на завершення оспівує славість життя козака.

Полягла Івана Коновченка
На долині Черкені голова –
Слава не умре,
Не поляже!
Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж лицарями,
Поміж добрими молодцями [6].

Прагнення до слави і мужність – ось якості, які найчастіше оспівуються в думах.

Поняття мужності, військової вправності нерозривно пов'язане з образом козака. Ворог для козака – не тільки і не скільки небезпека, стільки можливість продемонструвати свою майстерність, мужність, силу здійснити подвиг – найхарактерніша риса лицарства, відбита у світовій лицарській літературі. Якщо звернутись безпосередньо до літописних свідчень, то Грабянка в своєму літописі пише про запорізьких козаків:

“В мирі жити нікогда не хошут, но егіда в землі их мир оглашен будет, то самовільно идуть на помошчу иным царствам, і малія ради користи великую нужду подіймуть, море перепливати дерзають в единодревских судах”. [7]

В думах їх автори з захопленням оспівують славні походи козаків у Крим, битви з ворогами в гіперболізованому, епічному стилі.

Невід’ємною складовою військової майстерності вважались військові хитрощі, на які запорожці були великими майстрами. Козак був націлений на перемогу в бою і нормативним, гідним вважалось використання військових хитрощів, підступів. І це природньо – війни в Україні XIV-XVIII ст. не мали, змагального характеру, а стосувались самих основ існування етносу. В думах, піснях відчувається цей гострий, непримиренний характер військових зіткнень, військового протистояння. Інтуїтивне усвідомлення козацтвом своєї місії відносно етносу загалом орієнтувало їх на перемогу, а не просто на війну заради слави, як це бачимо в європейському військовому рицарському епосі. Тому в думах оспівуються мудрі вожді, отамани, які вміють і ворога побити, і козаків зберегти – *Отаман Матяш Старий*; визволити і себе, і побратимів з неволі – *Дума про Самійла Кішку*. Можна сказати, що для козацького військового кодексу честі характерні не тільки мужність, але кмітливість, передбачливість, хитрість. Військові хитрощі козаків стали сюжетами не лише дум, але й численних легенд (див. збірник легенд *Савур-Могила*, Київ, 1990). В думах, легендах запорожцям приписуються надприродні властивості – здатність ставати невидимими, перекидатися в тварин, керувати стихіями. Особливо такі легенди пов’язані з образами уславлених кошових отаманів Івана Сірка і Семена Палія. В них отамани зображуються напівреальними, напівміфічними істотами, близькими до „героїв” в античному розумінні цього слова, сили і властивості яких перевищують звичайний людський рівень. Палій перемагає не лише ворогів, але й чорта і отримує нагороду від Бога вічне життя:

„А Семен Палій живе собі, як місяць: місяць старий – і він старий, місяць молодий – і він молодий”. [8]

Легенди про Івана Сірка та Семена Палія належать до кола характерно рицарських легенд про вічно живих і молодих воїнів-захисників, які з’являються на допомогу народові у хвилину найбільшої небезпеки – Хольгера-Датчанина, короля Артура, Сіда та ін. Тобто в думах, легендах відбувається притаманний рицарському епосу процес міфологізації реальних історичних постатей, підйому їх до рівня напівбожественних захисників народу. Цей процес почався вже в часи Київської Русі, коли до почту святих включались хоробрі воїни. В Києво-Печерській лаврі і в наш час показують моці Іллі Муромця, який шанується як святий. До почту святих включені князі Володимир, Олександр Невський, які прославились своїми військовими подвигами, державною мудрістю. Військова майстерність, талант полководця, успіхи в захисті рідної землі так шанувались і цінилися в Україні, що навіть з точки зору церкви заслугоували найвищої оцінки – підносили людину до рангу святого.

Поруч з вірою та Вітчизною найвищою святинею для козака була мати, яка отожднювалась в його уяві з рідною землею, була її зримим втіленням. В думах образ матері набуває сакрального значення – він втілює все те, що козак має боронити навіть ціною власного життя, і в той же час мати – це святиня, яка боронить козака, – молитва земної матері, її материнська любов, як і любов, покровительство матері небесної – Богородиці. Благословіння, молитва матері – це оберег, який захищає козака в бою, рятує в час небезпеки.

Про матір згадує козак в час небезпеки, до неї звернені його останні думки перед загибеллю. Пошана до матері – важлива риса козацького епосу. Навіть найменша зневага до матері вважалась великим гріхом, за який карає Бог, природні стихії (*Буря на Чорному морі*). Іменем матері козак називав і те, що найбільше цінував і любив – Січ Запорізьку, „Січ-мати”. Мати для козака – *sacrum*, і святинею стає те, що назване її іменем – Січ Запорізька, *ненька-Україна*.

Як і в часи Київської Русі, в XV-XVIII ст. рицарському епосу зовсім не притаманна елітарність, а скоріше – демократичність. Козацтво постійно поповнювалось з різних верств населення, становило українську еліту, але не було відокремлено різко від решти суспільства, як то було характерним для станового суспільства країн Західної Європи. Приналежність до еліти визначалась не скільки походженням, скільки особистими якостями. Тому, як і в часи Київської Русі, поняття „шляхетність” пов’язується не з походженням, а з вчинками, особистістю людини, є результатом її дій. Людина сприймається як особистість, яка прославляє рід своїми вчинками, а не як носій слави роду.

У думках підкреслюється, що хоробрий, славний воїн – дар матері від Бога, слава роду. В жодній з дум не згадується, не оспівується рід героя, а тільки його особисті славні вчинки.

Поряд з мужністю невід’ємною рисою „лицаря запорізького” була побожність, відданість вірі християнській – це притаманне рицарському епосу загалом. Тут треба звернути увагу на таку особливість козацького рицарського епосу, як оспівування вірності. Західно-європейський рицарський епос обов’язково містив як одну із засадничих норм вірність сюзерену. Козаки не визнавали над собою влади, окрім ними ж обраної, і тому поняття вірності мало в них дещо інший зміст – вірності перш за все Батьківщині.

Як і в билинах, в думках, історичних піснях, легендах відбувається своєрідне включення жінок в рицарський епос не як об’єктів почуттів героя, а як суб’єктів, активних дійових осіб, носіїв цього епосу. Оспівується хоробрість, мужність, патріотизм, гордість жінок. В думі *Маруся Богуславка* героїня, незважаючи на небезпеку, звільняє бранців-козаків з турецької неволі. В легенді *Як жінка дванадцять татар убила* прославляється мужність, хоробрість жінки, яка заманила ворогів у пастку і вбила їх. Горда Бондарівна воліє смерть, ніж покору пану.

Можна наводити ще багато таких прикладів. Для жінки вважаються схвальними, нормативними такі якості, як і для козака: мужність, почуття власної гідності, войовничість, ненависть до ворога, патріотизм. Це особливість рицарського епосу в Україні, як богатирського, так і козацького – сприйняття жінки як рівної чоловіку в мирні часи і на війні. Це пояснюється умовами життя – постійна небезпека ворожих нападів як в часи Київської Русі, так і в козацькі часи вимагала не тільки від чоловіків, але й від жінок активної участі в обороні рідної землі; достатньо незалежне, самостійне становище жінки в суспільстві, закріплене і в праві.

Козацький етос вимагав гуманності не лише до інших козаків, але й до всіх співвітчизників. Пошана до старших, до сусідів, односельців вважалась обов’язком рицаря-козака.

Святим обов’язком, важливою метою існування козацтва було звільнення невільників з турецької неволі. Цим героїчним походам козаків присвячено немало дум, в яких оспівується похід Сагайдачного на Кафу, походи козаків на Трапезунд, Сіноп, Варну та інші міста Оттоманської імперії, метою яких було звільнення невільників. Також історичні джерела постійно згадують про боротьбу козаків за звільнення невільників, їх героїчні походи на кримські та турецькі міста.

Рицарський етос був нормативним у козацтві, особливо в християнській козацькій республіці – Запорізькій Січі. Недарма козаків не тільки співвітчизники, але й іноземці називали „рицарями”. Рицарський кодекс був основою життя козаків, еднаючи їх в боротьбі проти ворогів України, за її волю. Козак був ідеалом етносу, зразком для наслідування. Норми рицарського етосу, характерні для козацтва, перейшли в народну мораль, стали її невід’ємною складовою, зміцнюючи сили української нації в її багатовіковій боротьбі за незалежність.

1. Дорошенко Д. *Різні погляди на причини і характер польсько-українських відносин ХУІ-ХУІІ ст. // Трибуна. – 1991. – №5. – С. 32.* 2. Костомаров М.І. *Малоросійський гетьман Зіновій Богдан Хмельницький.// Наука і суспільство. – 1990. – №2. – С. 23.* 3. Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т.1. – С. 193.* 4. *Там само – С. 182.* 5. *Героїчний епос українського народу. – Київ, 1993. – С. 88.* 6. *Там само – С. 91-92.* 7. Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків. – С. 176.* 8. *Савур–могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці. – К., 1990. – С. 128.*

П.Я. Ходань

ПОЛІТИКА УРЯДУ ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО У ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНИХ ПИТАННЯХ

© Ходань П.Я., 2001

Аналізуються дії уряду козацької держави щодо зміцнення політичного, юридичного і економічного статусу православної церкви в період 1657 – 1659 рр.

This article is devoted to government actions analysis as for political, juridical and economic strengthening of orthodox church status during 1657 – 1659.

Церковна проблематика завжди займала важливе місце у політиці українських гетьманів. Для суспільства, котре творило нову державу, це питання набувало особливої ваги. Після Переяславсько-московського договору 1654 р. намітилась тенденція активного втручання московської влади у всі сфери життя козацької держави, в тому числі – і у церковно-релігійну. За життя Богдана Хмельницького Військо Запорозьке досить успішно відстоювало свої права і рішуче протистояло спробам Москви нав'язувати свої рішення у внутрішньополітичних питаннях.

У квітні 1657 р. помер київський митрополит Сильвестр Косов – один з найзавзятіших противників Москви. Претензії царського уряду на підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату у зв'язку з цим набули більш вираженого характеру. Представники світської і духовної еліти Війська Запорозького свідомо уникали будь-яких контактів з Москвою щодо цього питання. В результаті Богдан Хмельницький без відома московського патріарха затвердив місцеблюстителем митрополичого престолу чернігівського єпископа Лазаря Барановича і надіслав універсали-запрошення львівському, луцькому і перемишльському єпископам прибути на обрання митрополита [2, № 6, с. 5, №7/III, с.7; 9, с. 171]. Однак 6 серпня /27 липня ст.ст./ 1657 р. гетьман помер, не дочекавшись виборів нового митрополита.